

Проблема ідентифікації складнопідрядних речень із займенниково-означальними підрядними частинами

З розвитком суспільства відбувається і розвиток мовної системи у всіх її аспектах. Особливо цікавими є зміни на синтаксичному рівні. За свідченнями лінгвістів, спочатку виникли прості речення, значно пізніше почали формуватись складні. Найперше складні речення були представлені безсполучниковими структурами. Історично найпізнішим структурним типом речень є складнопідрядні конструкції, зокрема складнопідрядні речення з підрядним означальним, які виникали і формувались вже в індоєвропейській прамові пізнього періоду. Основні етапи формування таких речень припадають на праслов'янський період, коли витворились основні службово-лексичні засоби підпорядкування підрядних частин. О.Мельничук у праці "Розвиток структури слов'янського речення" (1965) обґрунтовує своє міркування про те, що "поява складнопідрядних конструкцій у праслов'янській мові не була викликана ніякими особливими зрушеннями у характері мислення носіїв мови", вважаючи основною причиною цього явища бажання мовців якомога чіткіше виражати свої думки, а вирішальною передумовою – надмірну багатозначність синтаксичних структур, які раніше використовувались для вираження дій або станів, повідомлюваних залежно від інших дій і станів [7, с. 207].

Основою для формування складнопідрядних конструкцій з підрядними означальними могли стати прості речення, ускладнені однорідними присудками, дієприкметниковими зворотами, та групи суміжних речень, які виражали залежні думки. Підпорядкованість однієї частини думки іншій почала оформлюватись за допомогою вказівних займенників і прислівників, які згодом перетворились на сполучні слова. У процесі відбору засобів зв'язку, композиційних і значенневих змін складнопідрядні конструкції з підрядними означальними сформувались структурно і семантично, у них закріпились сучасні сполучні засоби.

З середини XVIII ст. складні речення, у тому числі й складнопідрядні, стали предметом спеціального вивчення синтаксистів. На початку XIX ст. вчені ввели терміни "головне речення", "підрядне речення", "складне мовлення", на зміну якому згодом прийшов термін "складне речення" (Л.Якоб, О.Востоков, М.Осадца). Складнопідрядними нині вважають речення, що складаються з двох або більше

предикативних частин, які є синтаксично нерівноправними (одна частина залежить від другої) і з'єднані в єдине граматичне і семантичне ціле за допомогою сполучників підрядності чи сполучних слів [див. 3, с. 313]. За своєю будовою, семантичним і граматичним значеннями такі синтаксичні одиниці надзвичайно різноманітні. Тому, незважаючи на численні спроби дослідників класифікувати їх, у сучасному мовознавстві й досі є багато розходжень. Актуальним залишається і визначення статусу складнопідрядних речень із займенниковими опорними компонентами у головній частині, напр., із особовими (*я, ми, ти, ви*) та особово-вказівними чи предметно-особовими (*він, вона, воно, вони*), займенниками: *Я, що прийшла у світ не для корид, що не люблю юрби і телекамер, о як мені упікся і обрид щоденний спорт – боротися з биками!* (Л.Костенко)², *Ви, що вливали "Нічню перед боєм" Ослабим – міць, стократну міць – героям, Прийміть од мене прості ці слова* (М.Рильський), *Співай йому, що мінить лик землі, Що справедливості несе закони...* (М.Рильський); із вказівними (*той, цей, такий*): *Не той страшний, хто є дурний, а той, хто напівпень і напівдурень* (П.Тичина), *Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю...* (М.Коцюбинський); із означальними (*весь, всякий, кожний (кожен), інший, жоден (жодний)*): *Усіх трясло з того переполоху, щезали всі, хто вельми їм допік* (Л.Костенко), *...а брати коло вас, наче гілля троянди колюче, всякому рану готові були заподіять, хто б зневажив сестричок* (Леся Українка), *Дивіться: з них кожний, як один, Що світ би здержав на плечах здорових, Міцний, як дуб кремезний, слов'янин Покірно руки склав в кайданах паперових...* (Леся Українка); із заперечними (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий*): *Нема нічого в світі, що б не вивозилось з нашої України* (О.Довженко); із неозначеними (*дехто, дещо, хтось, щось, хто-небудь, будь-хто* та ін.): *І ми сідали, він давав нам чаю і до вогню пускав, і так давав що-небудь, що просили, тільки часом нічого не було, то так сиділи...* (Леся Українка). Проблемним залишається питання кваліфікування речень неповної структури типу *Щасливий, хто переможе* (Леся Українка). У таких конструкціях підмет-займенник може не вживатися, але він конструктивно обов'язковий.

У процесі розвитку вчення про СПР³ склалися три основні принципи класифікації: логіко-граматичний (традиційний), формально-гра-

¹ Тут і далі використовуємо й багатокомпонентні речення, в яких є займенниково-означальні підрядні частини.

² Тут і далі користуємось скороченням: СПР – складнопідрядні речення.

матичний та структурно-семантичний (семантико-структурний). У межах цих класифікаційних парадигм складнопідрядні конструкції із займенником у ролі опорного слова у головній частині мають різний статус і місце серед інших різновидів СПР.

Так, у **логіко-граматичній класифікації** (М.Греч, О.Востоков, Ф.Буслаєв та ін.), яка характеризує підрядні частини за їх співвіднесеністю із членами речення, виділяючи підрядні підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні (місця, часу, способу дії, мети, причини тощо), СПР із займенниковим компонентом у головній частині (формально вираженим або за відсутності конструктивно обов'язковим) розглядаються серед таких різновидів речень:

- з **підрядними підметовими** (речення, у яких підрядна частина конкретизує підмет головної частини, виражений займенником, або виконує роль відсутнього у головному реченні підмета): по-перше, якщо підрядна частина стосується дієслова-присудка головного речення, напр.: *Хто грає так, ненавидить не може* (Леся Українка); *Хто мав яку жалобу чи хворобу, крізь все очисне полум'я пройшов* (Л.Костенко); по-друге, якщо підрядна частина виступає підметом при іменному складеному присудку, напр.: *Не поет, у кого думки Не літають вільно в світі, А заплутались навіки В золотій тонкій сіті* (Леся Українка); *Блажен, блажен, благословен, Хто зрушив спокій, зрушив сон, Хто цвіє, розцвіє, як мак знамен Усім трудящим в унісон* (П.Тичина); по-третє, речення типу *Усе, що на землі доглянутій росте, З весни посаджене у мене і полите* (М.Рильський); *Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра* (Леся Українка), які мають у головній частині підмет-займенник (*той, та, те, ті, все, всякий, кожний*), що конкретизується підрядною частиною;

- з **підрядними присудковими** (підрядна частина конкретизує іменну частину складеного присудка головної частини, вираженої займенником), напр.: *Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів* (Ю.Яновський); *Я зовсім вже не той, що був допіру...* (В.Симоненко);

- з **підрядними додатковими** (підрядна частина виконує роль додатка до одного із членів головної частини або конкретизує додаток головної частини, виражений займенником), напр.: *Ми любимо тих, що знали нас молодими* (Л.Костенко), *Не проклинай, вертається прокляття на того, хто сказав його* (Леся Українка). У цих реченнях додаток-займенник є обов'язковим.

Серед СПР з **підрядними означальними** (підрядна частина виконує роль означення або уточнює означення до якогось члена головно-

го речення) у межах логіко-граматичної класифікації наявні групи речень, у яких атрибутивні відношення стосуються означуваного слова, що виражений іменником. Функціонування займенника у структурі головної частини складного речення спостерігаємо лише у тих випадках, коли займенник (*той, такий*) виступає у ролі підсилюючого елемента до іменника, напр.: *Але ти, учителю, покинув той спокій, що був у тебе в тихім Лазареті* (Леся Українка); *Оксен, що сидів понурий і неговіркий, зробив собі круг і врізав такого гопака, що позатягало пилкою вікна і лампа жевріла, як би десь на токовищі* (Є.Гуцало). У подібних конструкціях за допомогою займенників оформлюється опосередкований зв'язок між головною та підрядною частинами, однак, якщо перше речення можна віднести до СПР з підрядними означальними, то у другому реченні домінує значення міри та ступеня.

У межах різновидів СПР з *підрядними обставинним* (підрядна частина виконує функцію обставини) конструкції із займенниковим компонентом у головній частині не розглядаються. Підрядні частини здебільшого стосуються змісту всієї головної частини [див. 13, с. 310–347].

Логіко-граматична класифікація має як позитивні, так і негативні сторони. Позитивним є те, що СПР розглядаються як конструкції, які ґрунтуються на синтаксичних зв'язках, аналогічних тим, що виявляються у простому реченні. Однак при вивченні різноманітних типів складнопідрядних структур синтаксисти все більше вказують на обмеженість такого підходу, адже функціональна відповідність членів речення і підрядних частин деякою мірою має приблизний характер; залежні частини передають більш різноманітні і складні граматичні відношення, ніж члени речення, деякі види підрядних не мають навіть віддалених паралелей серед членів простого речення. Внаслідок такого підходу різні за будовою і граматичним значенням СПР об'єднуються в одну групу. Наприклад, такі речення, як *Обранець божий той, хто вбогий духом, а вірою багатий, хто найбільше боїться господа* (Леся Українка), і такі, як *Хіба забулось, що за грати Нас ворог спільний посилав, Що Чернишевському, як брату, Шевченко руку подавав?* (М.Рильський), характеризуються як підрядні підметові. При цьому часто речення, у яких передаються однакові структурно-семантичні відношення між головною і залежною, відносяться до різних типів. Так, у реченнях типу *Лиш той не дбає, хто шага не має, але й такий волів би заробити гіркою працею, ніж так "не дбати"* (Леся Українка) підрядна частина кваліфікується як підметова, у реченнях типу *Не проклинай, вертається прокляття*

на того, хто сказав його (Леся Українка) – як додаткова, у реченнях *Я дерево, я сніг, я все, що я люблю* (Л. Костенко) – як присудкова, бо займенник у першому реченні є підметом, у другому – додатком, а у третьому – іменною частиною складеного присудка (береться до уваги синтаксична функція займенника). Отже, головним недоліком традиційної класифікації є ігнорування таких важливих для характеристики складнопідрядного речення моментів, як конструктивні особливості речення та структурно-семантичні відношення між головною і залежною частинами. Недосконалість логіко-граматичного принципу спонукала до пошуків інших принципів класифікації СПР.

Лінгвісти звернули увагу на основні характеристики засобів зв'язку головної і підрядної частин, прокласифікувавши СПР на основі **формально-граматичного принципу** (О.Пешковський, М.Петерсен, Л.Булаховський, А.Шапіро). Основний поділ конструкцій пов'язаний із виділенням двох типів складнопідрядних структур: речень, в яких підрядні поєднуються з головними сполучними словами; речень, в яких підрядні поєднуються з головними сполучниками. Подальший поділ всередині цих двох типів здійснений на основі розмежування сполучних слів і сполучників за семантикою. Розгляд СПР із займенником у ролі опорного слова у головній частині у межах такої класифікації також зведений до аналізу сполучних елементів. Обмеженість цієї класифікації очевидна, адже поза увагою залишаються інші конструктивні ознаки речення. Проте погляди синтаксистів переконують у тому, що при кваліфікуванні і класифікації СПР не можна обійтись без розгляду і поділу сполучних засобів.

Незадоволення логіко-граматичним та формально-граматичним підходами спонукало мовознавців до постійних спроб створення нової класифікації, яка б враховувала і особливості синтаксичного зв'язку між головною і залежною частинами, і закономірності вживання сполучних засобів, і семантичні відношення між частинами. Так, у другій половині ХХ ст. набули поширення різні варіанти класифікації СПР за **структурно-семантичним принципом**, який одночасно враховував і структурні, і семантичні критерії. У сучасному мовознавстві вчення про складнопідрядні конструкції ґрунтується саме на такому підході, проте єдиної класифікації досі не існує. Лінгвісти по-різному підходять до зазначених критеріїв, тому певні типи речень можуть по-різному кваліфікуватись у сучасних класифікаційних парадигмах. Це стосується і СПР, які мають займенникове слово у головній частині. Одні вчені відносять такі речення до так званих займенниково-співвідносних, орієнтуючись на наявність у головній частині

співвідносного слова, що разом із сполучниками чи сполучними словами виступає як засіб зв'язку між предикативними частинами (російські мовознавці М.Поспелов, В.Белошапкова, Л.Максимов, В.Бабайцева, С.Крючков та українські вчені І.Вихованець, С.Ломакович, О.Нітенко та ін.), інші – до займенниково-означальних, вважаючи, що таке речення може виявляти атрибутивні відношення (А.Кващук, К.Шульжук, та ін.).

Попри деякі відмінності у межах структурно-семантичної класифікації, вчені визнають правомірним поділ СПР на нерозчленовані (одночленні) та розчленовані (двочленні) конструкції. Першим такий поділ здійснив М.Поспелов, вказуючи, що підрядна частина може відноситись або до всієї головної частини, або до окремого її компонента [див. 9, с. 20]. Його погляди підтримали й розвивають інші мовознавці (В.Белошапкова, Л.Максимов, І.Слинько, Н.Гуйванюк, М.Кобилянська та ін.). Так, речення, у яких підрядна частина стосується змісту всієї головної частини в цілому, відносять до розчленованих конструкцій. У нерозчленованих реченнях підрядна частина відноситься до якогось одного члена речення у головній, доповнюючи чи розкриваючи його зміст. Таким чином, структури, у головній частині яких міститься займенник у ролі опорного компонента, розглядаються у межах нерозчленованих конструкцій, напр.: *Будь прокляті всі, хто відняв у мене вітчизну!* (Л.Костенко); *Хто зрікся всього, а себе не зрікся, не любить той* (Леся Українка). М.Поспелов, виділяючи серед одночленних речень присубстантивно-означальні, з'ясувальні та займенниково-співвідносні, вказані речення розглядає серед останнього типу.

С.Крючков, Л.Максимов пропонують виділяти замість цих трьох п'ять структурно-семантичних типів: 1) присубстантивно-відносний; 2) займенниково-співвідносний; 3) з'ясувально-відносний; 4) з'ясувально-сполучниковий; 5) займенниково-сполучниковий співвідносний. Речення типу *Ті, що нас убивали, змінили вираз лиця* (Л.Костенко); *І все, що має на землі вагу, осипалось, як мертві імортелі* (Л.Костенко) вчені відносять до займенниково-співвідносних [див. 5, с. 13].

В.Белошапкова, аналізуючи погляди М.Поспелова, С.Крючкова та Л.Максимова, вказує на деяку недостатність критеріїв при розмежуванні СПР нерозчленованої структури. Вона вважає необхідним враховувати не тільки ознаки того слова, до якого відноситься підрядна частина, а й характер підрядного зв'язку, та пропонує поділяти одночленні конструкції на займенниково-співвідносні речення (кореляційний зв'язок) та речення з прислівними підрядними частинами

(прислівний зв'язок). У межах цих основних типів наявна своя диференціація [див. 2, с. 225–226; 11, с. 756].

Погляди М.Поспелова знайшли своє втілення у дослідженнях українського вченого С.Бевзенка, який також виділяє три типи нерозчленованих конструкцій (присубстантивно-атрибутивні, займенниково-співвідносні, з'ясувальні) [див.1, с. 30–38; 12, с. 379–382], а погляди В.Белошапкової – у працях І.Вихованця, який при класифікуванні СПР також спирається не лише на ознаки опорного компонента, а й на особливості синтаксичного зв'язку між частинами речення, поділяючи їх на два типи: 1) з детермінантними підрядними частинами; 2) з прислівними підрядними частинами. Однак СПР займенниково-співвідносного типу І.Вихованець розглядає окремо від названих типів речень [див. 3, с. 323–338].

Враховуючи попередні дослідження у цьому напрямку, синтаксисти І.Слинько, Н.Гуйванюк, М.Кобилянська пропонують складно-підрядні нерозчленовані конструкції поділяти на присубстантивно-означальні, предметно-ототожнені, якісно-ототожнені, просторово-ототожнені, якісно-кількісні та з'ясувальні. Речення типу *Хто не жив посеред бурі, той ціни не знає силі...* (Леся Українка), *Хто хоче пасти і берегти свою отару, нехай її боронить, хай приставить собак і пастухів...* (Леся Українка) автори називають предметно-ототожненими, а речення типу *Іванко зовсім не такий, яким був до від'їзду до Києва* (Ю.Збанацький), *Забув, котрого року, навесні, напередодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали* (О.Довженко) – якісно-ототожненими [див. 11, с. 470–480].

Останні наукові розвідки з питань речень займенниково-співвідносного типу належать українським лінгвістам С.Ломакович, О.Нітенко [див. 6; 8]. У своїх дисертаційних дослідженнях вчені продовжують погляди В.Белошапкової.

В українському мовознавстві знаходимо у межах структурно-семантичного підходу й інші погляди на кваліфікування речень із займенниковим опорним компонентом у головній частині. Вчені у своїх дослідженнях спираються на основні семантико-синтаксичні відношення, які виявляються між частинами складного речення. Серед СПР, у яких підрядна частина відноситься до одного члена речення в головній, виділяють два види конструкцій: 1) з підрядними означальними; 2) з підрядними з'ясувальними. Синтаксисти вважають, що речення, у головній частині яких наявний (або конструктивно необхідний, хоч і пропущений) займенник у ролі опорного слова, можуть виявляти атрибутивні відношення.

Так, А.Квашук серед СГР із означальними частинами виділяє власне означальні та займенниково-означальні. Такі речення, як-от: *Хто садить дуба, той його, можливо, і не побачить вищим, аніж сам* (М.Рильський); *Хвала тому, хто людям у приполі Несе слова, подібні хлібу й солі, і співи, гідні слави сіяча!* (М.Рильський) – вчений відносить до СГР із займенниково-означальними частинами, вказуючи на те, що підрядна частина конкретизує в головній "займенник у ролі іменника" [4, с. 38].

К.Шульжук також вважає, що подібні речення слід розглядати серед означальних складнопідрядних конструкцій. Мовознавець займенниково-означальними називає такі складнопідрядні конструкції, у яких підрядна частина "конкретизує значення членів речення головної частини, виражених займенниками" [14, с. 33–34], напр.: *Обранець божий той, хто вбогий духом, а вірою багатий, хто найбільше боїться господа* (Леся Українка), *Я той, кого повинні б знати* (П.Тичина), *І все, що в сні скороминущим сниться і, ніби сон, – навек, навек мина!* (М.Рильський). Вчений вказує, що до СГР із займенниково-означальними частинами слід відносити і конструкції, у яких займенник у головній частині формально не виражений, але конструктивно обов'язковий, напр.: *І ворог нам, хто мислить у куточку, хто, так як ти, для нас є дисонанс* (П.Тичина) [див. 15, с. 271].

Отже, СГР із займенниково-означальними частинами називаються такі речення, у яких підрядна частина відноситься до займенника – конструктивно обов'язкового опорного компонента головної, розкриваючи його зміст чи конкретизуючи його.

Дійсно, СГР із займенниковим опорним компонентом у головній частині слід розглядати у системі атрибутивних відношень, бо вони споріднені з власне означальними (напр., *Все важче знаходити квіти, мед яких обіцяє бути цілющим* (Л.Костенко)) і в той же час віддалені від конструкцій із обставинними вказівними словами на зразок *Де є страждання, там нема краси* (П.Грабовський), *Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гоїдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні* (П.Тичина).

Література

1. Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові. – К.: КДПІ, 1987. – 80 с.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1977.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.

4. Квацук А.Г. Синтаксис складного речення: Посібник для вчителів. – К.: Рад. шк., 1986. – 108 с.
5. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Типы сложноподчиненных предложений с придаточной частью, относящейся к одному слову или словосочетанию главной части // Вопросы языкознания. – 1960. – №1. – С. 12–21.
6. Ломакович С.В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: Дис. ...д-ра філол. наук: 10.02.02 / Тернопільський державний педагогічний інститут. – Тернопіль, 1993. – 382 с.
7. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1965. – 324 с.
8. Нітенко О.В. Складні номінативні одиниці в структурі займенниково-співвідносних ототожнювальних речень: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський держ. пед. ун-т імені Г.С.Сковороди. – Х., 2003. – 172 с.
9. Поспелов Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопросы языкознания – 1959. – №2. – С. 19–27.
10. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
11. Современный русский язык / Под ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.
12. Сучасна українська мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 2000. – 430 с.
13. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 512 с.
14. Шульжук К.Ф. Складне речення в українській мові: Посібник для вчителів. – К.: Рад. шк., 1989. – 136 с.
15. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

Л.И.Гетман

Украинско-русское двуязычие: миф и реальность

О.С.Ахманова в своєм "Словаре лингвистических терминов", вышедшем в 1966 году, даєт таке определение термина *двуязычие*: "Двуязычие (билингвизм)... Одинаково совершенное владение двумя языками; владение двумя языками, применяемыми в разных условиях общения, напр. родным диалектом и литературным языком..." [1, с. 125]. В этой дефиниции обращает на себя внимание то, что под двуязычием понимается не только свободное ("совершенное") владение разными языковыми системами, характеризующееся